

Paweł Jan Chmura
Pabianice

Dynamika zachowań religijnych młodzieży różnych typów szkół średnich na przykładzie Pabianic

Ojciec Święty Jan Paweł II, kierując w 1985 roku *List do młodych całego świata* rozpoczął go życzeniem: „Abyście umieli zdać sprawę z nadziei, która jest w was”. Słowa te brzmią tym wyraźniej we współczesnym świecie, im bardziej przemiany zachodzące w sferze społecznej dotyczą wszystkich dziedzin ludzkiej egzystencji, w tym także życia religijnego. Szczególnie podatna na aktualne przeobrażenia społeczno-religijne zdaje się być polska młodzież u progu dorosłości. Aktualną dynamikę religijności młodych ludzi można stosunkowo łatwo odnotować w jej wymiarze zewnętrznym, na podstawie analizy wypełniania pewnych praktyk religijnych. Tego rodzaju badania mogą stanowić podstawę do określenia strategii działalności duszpasterskiej.

Na tle przeprowadzonych w ostatnich latach badań empirycznych można stwierdzić, że wskaźniki religijności młodych ludzi uczących się w mieście Pabianice oscylują na poziomie bardzo zbliżonym do średnich wartości wskaźników ogólnopolskich¹. Także

¹ *Postawy społeczno-religijne mieszkańców Archidiecezji Łódzkiej*, red. cz. 1: W. Zdaniec, T. Zembrzuski, red. cz. 2: S. H. Zaręba, T. Zembrzuski, Łódź 2002, s. 263–267.

zróżnicowany przekrój społeczny mieszkańców tego średniej wielkości miasta, oddziaływanie cywilizacyjne sąsiedztwa wielkiej aglomeracji łódzkiej oraz stosunkowo duża liczba uczniów szkół miejskich, dojeżdżających z okolicznych wsi, stanowiły motywację do podjęcia badań określonej grupy młodzieży.

Autor, pracując od kilkunastu lat jako katecheta pabianickich szkół średnich, przeprowadził w latach 1998 i 2006 własne badania ankietowe². Każdorazowo ankietowanie obejmowało grupy po stu uczniów klas I i II liceum, technikum i szkoły zawodowej w wieku 16–18 lat. Wiek ten przyjęto za szczególnie miarodajny u ankietowanych jako okres bezpośrednio poprzedzający osiągnięcie przez młodych dojrzałości prawnej, bliską perspektywę składania przez dużą część z nich egzaminu maturalnego oraz w konsekwencji podejmowanie wyborów co do dalszej drogi życia.

Na podstawie uzyskanych wyników badań ilościowych i jakościowych zanalizowano przekształcenia postaw respondentów wobec obowiązkowych praktyk religijnych – uczestnictwa we Mszy św., praktyki Komunii Świętej, sakramentu pokuty, ślubu kościelnego, chrześcijańskiego pogrzebu, modlitwy, uczestnictwa w katechezie szkolnej oraz zachowywania postów. Analogiczne analizy poczyniono odnośnie do relacji młodzieży do nadobowiązkowych praktyk religijnych, takich jak: udział w nabożeństwach, kultywowanie zwyczajów religijnych, zamawianie intencji mszalnych, kolędowa wizyta duszpasterska, lektury religijne oraz branie udziału w rozmowach o tematyce religijnej. W dalszej kolejności przeanalizowano opinie ankietowanych o znaczeniu i trafności sposobów prowadzenia wybranych form duszpasterstwa młodzieży oraz propozycjach ich zmian. Podsumowano odpowiedzi młodych dotyczące prowadzenia katechezy szkolnej, rekolekcji wielkopostnych, celebracji Mszy św.

² Do badania z 1998 roku wykorzystano formularz ankietowy opracowany przez autora w oparciu o kwestionariusze Zakładu Socjologii Religii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego oraz Sekcji Socjologii Religii Seminarium Duchownego Księży Pallotyńów w Otwocku. Na potrzeby powtórnego badania w 2006 r. wspomniany formularz ankietowy został znacznie poszerzony przez autora w ramach prac seminarium naukowego z teologii pastoralnej pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Macieja Ostrowskiego.

i spowiedzi św., jak też uczestnictwa w spotkaniach młodzieżowych grup parafialnych oraz udziału młodych w innych inicjatywach lokalnego duszpasterstwa.

Na podstawie analizy rezultatów badań można zauważyć pewne problemy w systematycznym wypełnianiu praktyk religijnych przez młodzież wiejską oraz stosunkowo częste występowanie zjawisk rozbicia wspólnoty rodzinnej bądź redukcji jej liczebności. W okresie badań jedna trzecia ankietowanych dojeżdżała z domu do szkoły, pokonując każdego dnia odległości przewyższające w niektórych przypadkach nawet trzydzieści kilometrów. Ponadto jedna piąta młodych ludzi dorastała, wychowując się w rodzinach niepełnych. Takie tendencje zostały zauważone w toku obydwu przeprowadzonych badań. Najbardziej zauważalna zmiana demograficzna, w zestawieniu obydwu badań, dotyczy kwestii liczby rodzeństwa w rodzinach młodzieży uczącej się w liceum. O ile przy końcu ubiegłego wieku co szósty ankietowany licealista wychowywał się bez rodzeństwa, to powtórne badanie, dokonane po upływie ośmiu lat, wykazało kilkakrotny wzrost tego wskaźnika aż do osiągnięcia wartości przewyższającej dwie trzecie liczby uczniów liceum objętych badaniem. Godny zauważenia jest również fakt, że według danych otrzymanych w wyniku badania z 1998 roku, pośród respondentów zdarzały się pojedyncze przypadki rodzin, w których liczba rodzeństwa wynosiła pięć, a nawet siedem osób, natomiast powtórne badanie wykonane w 2006 roku nie wykazuje już obecności rodzin ankietowanych o takiej liczebności. Wymienione zjawiska potwierdzają rozwój pewnych procesów społecznych mających, jak się wydaje, specyficzny wpływ na charakter przekształceń dokonujących się we współczesnym, polskim społeczeństwie w odniesieniu do modelu tradycyjnego³.

Prezentacja oraz analiza najważniejszych wyników badań została uporządkowana według poszczególnych zagadnień nakreślonych w pierwotnym kwestionariuszu.

³ Sytuacja rodziny we współczesnym świecie jest w ciągu ostatnich lat przedmiotem szeregu wypowiedzi papieskich. W wypowiedziach tych przewija się między innymi problem zanikania więzi rodzinnych (por. FC 6) oraz kwestia aktualnych tendencji polityczno-społecznych w odniesieniu do zagadnień demograficznych (por. SRS 25).

Miejsce zamieszkania ankietowanej młodzieży

Pierwszą kwestią, która zainteresowała badającego, było ustalenie zależności poziomu religijności i jej przemian od miejsca zamieszkania ankietowanych.

Współczesne przemiany społeczne, w tym także przeobrażenia religijności, widoczne są w środowiskach wiejskich, jednak szczególnie wyraźnie zdają się zachodzić w obrębie społeczności miejskich. Wiąże się to z obserwowanym w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat postępowaniem industrializacji i urbanizacji tego rodzaju grup ludzi⁴.

Młodzież miejska, w znaczącej większości ankietowanych, dostrzegła w sakramencie pojednania możliwość oczyszczenia z grzechów i przemiany własnego życia. Natomiast minimalna liczebnie grupa młodych mieszkańców miasta potwierdziła jedynie zwyczajowe i tradycyjne znaczenie Sakramentu Pojednania. Może to świadczyć o drzemiącej w młodych sercach potrzebie rozwijania w sobie życia wewnętrznego. Co prawda, większa część ankietowanych mieszkających w mieście zadeklarowała pełne zrozumienie treści katechezy szkolnej, jednak równocześnie najliczniejsza grupa tej młodzieży przyznała katechezie szkolnej jedynie znaczenie relaksu spośród innych, trudnych lekcji. Sytuacja taka wskazuje ewidentnie na brak pojmowania przez młodych sensu nauczania katechetycznego. Młodzież miejska w największej liczbie osób zauważyła w praktykach rekolekcyjnych czas przeznaczony na myślenie o Bogu. Może właśnie z tego powodu tylko nieznaczna liczba młodych respondentów z tej grupy nie potwierdziła trafności metod prowadzenia rekolekcji wielkopostnych.

Młodzież wiejska wykazała, w toku badań, wyraźne zmniejszenie się liczby osób przekonanych o istnieniu Boga oraz systematycznie praktykujących. Jednocześnie powiększyła się, i tak dość znaczna, grupa młodzieży wiejskiej, której członkowie uważając się za osoby wierzące, nie potwierdzili systematycznego wypełniania praktyk religijnych. Co prawda, przeważająca większość respondentów

⁴ Por. Jan XXIII, *Pacem in terris*, 40; por. R. Kamiński, *Duszpasterstwo w społeczeństwie pluralistycznym*, Lublin 1997, s. 234-235; por. W. Piwowarski, *Socjologia religii*, Lublin 1996, s. 305-308.

mieszkających na wsi zauważyła w sakramencie pojednania możliwość oczyszczenia się z grzechów oraz przemiany swojego życia, jednak zmniejszyła się równocześnie liczba młodzieży wiejskiej przystępującej przynajmniej kilka razy w roku do sakramentu pojednania. Potwierdza to obecne w świadomości pewnej części tej młodzieży rozdzielanie znajomości istoty praktyk religijnych od ich wypełniania we własnym życiu. Ponadto większa część młodzieży wiejskiej nie dostrzegła formacyjnego znaczenia katechezy szkolnej, co łączyło się zapewne z podobnym poziomem zrozumienia jej treści. Również podobna liczba osób w omawianej grupie nie dostrzegła w rekolekcjach wielkopostnych okazji do uporządkowania swojego życia religijnego. Jednocześnie, pośród uczniów dojeżdżających z okolicznych wsi, wyraźnie zmniejszyła się liczba młodych, zauważających sens religijny kolędowej wizyty duszpasterskiej. Wymienione zjawiska mogą być przejawem współczesnej laicyzacji pewnych, tradycyjnie wierzących, środowisk społecznych. Jak widać, zachodzące w sferze przekształceń religijności procesy są szczególnie dostrzegalne w przypadku wypełniania niektórych praktyk religijnych. Godny zauważenia pozostaje fakt, że jedyna nieco liczniejsza, wobec praktycznego braku aktywności młodzieży miejskiej na tym polu, grupa młodzieży wiejskiej zadeklarowała udział w spotkaniach Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży. Fakt ten może stanowić ważny punkt wyjścia do podjęcia wzmożonych działań duszpasterskich wobec młodzieży mieszkającej na wsi.

Pomimo wymienionych zjawisk, ogólna analiza rezultatów badań w kontekście miejsca zamieszkania ankietowanej młodzieży wykazuje nieco wyższe wskaźniki zbiorcze respondentów potwierdzających swoją wiarę bądź wypełnianie praktyk religijnych w przypadku młodzieży wiejskiej, aniżeli u ich rówieśników mieszkających w mieście. Świadczy to dobitnie o konieczności nasilenia inicjatyw ewangelizacyjnych wobec młodzieży miejskiej, ulegającej w szybszym tempie zjawisku dechrystianizacji.

Płeć respondentów

Kolejne obserwacje oraz wynikające z nich wnioski nasuwa skorelowanie rezultatów badań religijności z płcią ankietowanych. Zwy-

kle uważa się, że dziewczęta wykazują wyższy poziom religijności od chłopców, co zapewne ma swoje źródło w interpretacji tradycyjnego wzorca kobiety i matki, dbającej w szczególności o wszechstronny rozwój młodych członków chrześcijańskiej wspólnoty rodzinnej⁵.

Według rezultatów powtórnego badania połowa młodych dziewcząt, określając się jako osoby wierzące, nie deklaruje systematycznego wypełniania praktyk religijnych. Grupa ta znacząco powiększyła swoją liczebność w zestawieniu z pierwszym badaniem. Jednocześnie nieliczna grupa dziewcząt, określając siebie jako osoby wierzące, nie była przekonana o istnieniu Boga. Potwierdza to pogląd o stopniowych przemianach tradycyjnych modeli zachowań religijnych, szczególnie widocznych w pewnych grupach respondentów. Pośród ankietowanej młodzieży żeńskiej zaobserwowano ponadto spadek liczby dziewcząt regularnie biorących udział w niedzielnej Mszy św. oraz przystępujących do Stołu Pańskiego w przeciągu kilku dni poprzedzających badanie ankietowe. Jedynie co szósta dziewczyna dostrzegła znaczenie Eucharystii jako bezkrwawej ofiary Chrystusa za ludzi. Pomimo iż znaczna większość młodzieży żeńskiej zadeklarowała uważne słuchanie zaleceń spowiednika, także odnośnie do tej praktyki obserwuje się spadek liczby dziewcząt, które przystępowały do sakramentu pojednania przynajmniej kilka razy w roku. Wymienione tendencje wskazują na pewien spadek potrzeby życia sakramentalnego obserwowany pośród młodzieży żeńskiej.

Zapytane dziewczęta najliczniej opowiadały się za znaczeniem katechezy jako okazji do dyskusji o wierze. Jednocześnie treść nauczania katechetycznego była w pełni zrozumiała dla wyraźnej większości ankietowanej młodzieży żeńskiej. Także wyraźna większość ankietowanych dziewcząt określiła sposób prowadzenia rekolekcji wielkopostnych jako nie w pełni trafiający do uczestników. Ta-

⁵ Dla Kościoła pierwszym wzorem kobiety i matki jest Matka Boga. „Maryja jest prawdziwie Matką Boga, Theotókos, której macierzyństwo nadaje najwyższą godność powołaniu do macierzyństwa, wpisanemu przez Boga w życie każdej kobiety” (EV 103). Natomiast w *Familiaris consortio* Jan Paweł II zwraca uwagę na szczególną rolę kobiety we wspólnocie chrześcijańskiej – por. FC 22.

kie rezultaty analizy pokazują przynajmniej częściowy brak zrozumienia istoty praktyk religijnych organizowanych dla młodych w oparciu o środowisko szkolne. Podobnie jak wobec życia sakramentalnego, młodzież żeńska wykazała tendencję spadkową w stosunku do swojego udziału w nabożeństwach oraz uznania religijnego sensu kolędowej wizyty duszpasterskiej. Potwierdza to pewien spadek poziomu zewnętrznego wymiaru religijności dziewcząt, uznawanych tradycyjnie za bardziej wierzące od chłopców. Spośród opisywanej grupy młodzieży jedynie niewielka liczba dziewcząt potwierdziła uczestniczenie w spotkaniach poszczególnych grup parafialnych wymienionych w ankiecie bądź udział w pieszych pielgrzymkach do sanktuariów maryjnych.

Wśród młodzieży męskiej, w przeciwieństwie do ankietowanej grupy dziewcząt, zauważamy nieliczną grupę chłopców, którzy będąc przekonani o istnieniu Boga, nie uważali się za osoby wierzące. Takie stanowisko wypływa prawdopodobnie z kontestacji ogólnie przyjętego w naszym społeczeństwie – zdaniem tej części ankietowanych – stereotypu osoby wierzącej. Co prawda, ponad połowa chłopców deklaruowała uważne słuchanie zaleceń spowiednika, jednak bardzo zbliżona liczba ankietowanych oczekiwała od kapłana w konfesjonale jedynie sakramentalnego rozgrzeszenia. Świadczyć to może o specyficznej bierności pewnej grupy penitentów wobec owoców, jakie nieść może ze sobą spowiedź sakramentalna. Analiza wyników ankiety dotyczących stosunku młodzieży męskiej do katechety szkolnej pokazuje, że dla ankietowanych „lekcja religii” była najczęściej odpoczynkiem od innych zajęć lub możliwością pogłębienia swojej wiary. Mamy więc tutaj do czynienia z dość radykalną polaryzacją stanowisk opisywanej grupy respondentów. Zjawisko to wydaje się jeszcze ciekawsze, gdy zauważymy, że ponad połowa chłopców potwierdzała pełne zrozumienie treści nauczania katechetycznego. Można wobec tego przypuszczać, że dość znacząca grupa młodzieży męskiej przyjmowała świadomie bierną postawę wobec nauki objawionej. Podobną postawę wykazali respondenci w odniesieniu do rekolekcji wielkopostnych. Dla co piątego młodzieńca biorącego udział w powtórnej ankiecie rekolekcje te jawiły się jako czas wolny od zajęć szkolnych. Jednocześnie ponad połowa chłopców określiła

sposób prowadzenia rekolekcji wielkopostnych jako częściowo trafiający do uczestników. Zaś co szósty ankietowany młodzieniec stwierdzał nietrafność sposobów prowadzenia praktyk rekolekcyjnych. Rezultaty te pokazują poważny brak zrozumienia istoty praktyk rekolekcyjnych u sporej części młodzieży męskiej. Ponadto minimalna ilość chłopców potwierdziła swój udział jedynie w spotkaniach Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży. Tylko jeden z ankietowanych potwierdził przynależność do grona ministrantów. Po raz kolejny świadczyć to może o częściowo rozpowszechnionej pośród młodzieży męskiej postawie bierności wobec działań Kościoła skierowanych do młodego pokolenia.

Ogólne zestawienie danych ankietowych w odniesieniu do płci respondentów pokazuje znacząco liczniejsze, aniżeli w przypadku chłopców, grupy dziewcząt potwierdzających swoją wiarę oraz znaczenie bądź wypełnianie praktyk religijnych. Mimo pojawienia się wymienionych tendencji spadku poziomu religijności młodzieży żeńskiej, w dalszym ciągu zauważa się wyższą aktywność religijną u dziewcząt aniżeli w przypadku chłopców. Jednak wobec roli kobiety w wychowaniu młodego pokolenia, wspomniane zjawiska nie dają powodów do optymistycznego spojrzenia w przyszłość⁶.

Środowisko szkolne

Pośród różnorodnych środowisk wychowawczych kształtujących religijność młodego pokolenia także środowisko szkolne stwarza szerokie możliwości oddziaływania formacyjnego⁷. W przeświadczeniu autora typ szkoły ponadgimnazjalnej, w polskiej rzeczywistości społecznej, może mieć coraz większy wpływ na kształt m.in. postaw religijnych poszczególnych grup uczniów⁸.

⁶ Por. MD 5-7; por. RMr 38-47.

⁷ Por. CT 69; por. J. Bagrowicz, *Edukacja religijna współczesnej młodzieży: źródła i cele*, Toruń 2000, s. 185-186.

⁸ Powyższe przekonanie bierze się z obserwacji dokonywanych przez autora w trakcie kilkunastoletniej pracy katechetycznej w różnego typu szkołach średnich i ponadgimnazjalnych. Ponadto obecne w pewnych zestawieniach statystycznych podziały, uwzględniając obok poziomu wiekowego także typ szkoły ponadgimnazjalnej (na przykład odnośnie do katechizacji szkolnej), zdają się potwierdzać przemyslenia

Uczniowie liceum najliczniej ze wszystkich objętych badaniem grup szkolnych potwierdzali doniosłość znaczenia bądź też spełnianie prawie wszystkich religijnych praktyk obowiązkowych oraz większości zwyczajów religijnych wyszczególnionych w ankiecie. Taka sama prawidłowość wystąpiła w przypadku swobodnego wyjaśniania problemów o tematyce religijnej w codziennych rozmowach. Z powyższych obserwacji można by wysnuć wniosek, że młodzież licealna, w zestawieniu z grupami młodych z innych badanych szkół, wykazała się dbałością o zewnętrzny, zalecony i zwyczajowy wymiar własnej religijności. Tezę tę jednak należałoby skonfrontować z dalszymi, bardziej uszczegółowionymi obserwacjami.

W trakcie badań nastąpiło zauważalne powiększenie się, niezbyt licznej co prawda na razie, grupy młodzieży licealnej, którą stanowili młodzi przekonani o istnieniu Boga, ale nie uważający się jednocześnie za osoby wierzące. Jednocześnie jedna trzecia licealistów nie wiedziała, co jest najważniejsze w przeżywaniu niedzielnej Mszy św. Potwierdzać to może prawdę o negowaniu przez pewną część młodzieży licealnej ogólnie uznawanego w naszym społeczeństwie modelu osoby wierzącej.

W odniesieniu do udziału w katechezie szkolnej niemal połowa osób uczących się w liceum uznała „lekcje religii” za okazję do odpoczynku od innych zajęć szkolnych. Jedynie co jedenasty członek tej grupy dostrzegł w katechezie możliwość pogłębienia swojej wiary. Ponadto połowa uczniów liceum potwierdziła pełne zrozumienie treści przesłania katechetycznego oraz nie zauważyła potrzeby zmian w tego rodzaju oddziaływaniu. Natomiast niezbyt liczna część licealistów zgłaszała częściowy lub całkowity brak zrozumie-

autora niniejszej pracy. Zob. *Sprawozdanie z działalności Komisji Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski w latach 1999-2004*, www.katecheza.episkopat.pl/pomoc/ (z dnia 16.06.2007). Przeprowadzona kwerenda bibliografii przedmiotowej nie wykazała istnienia wieloletnich badań porównawczych religijności młodzieży w korelacji z rodzajem szkoły średniej bądź ponadgimnazjalnej, do której uczęszczaliby ankietowani. W niektórych badaniach sugerowano prostą transpolację rezultatów badań, prowadzonych wśród uczniów wybranego dowolnie jednego typu szkoły, na całość młodzieży uczącej się w danej miejscowości. Na przykład P. Kulbacki badając jedynie pewną liczbę łódzkich licealistów, nie podaje powodu dokonania tego rodzaju wyboru. Zob. P. Kulbacki, *Eucharystia i ewangelizacja młodzieży*, Łódź 1998, s. 21.

nia treści nauczania albo zmianę zachowania klasy na katechezie czy aktywizację wszystkich osób biorących w niej udział. Wobec widocznego u znacznej części uczniów liceum braku pojmowania sensu katechezy nasuwa się wątpliwość co do źródeł i charakteru wspomnianego wcześniej swobodnego wyjaśniania przez tę młodzież problemów o tematyce religijnej w ich codziennych rozmowach. Wątpliwość ta wydaje się być jeszcze bardziej ważna w sytuacji postawy bierności oraz braku odpowiedzialnego nastawienia do problemu, dość znacznej grupy ankietowanych uczniów liceum, co wynika z wypowiedzi ankietowych. Taki stan rzeczy jest prawdopodobnie również widoczny w stosunku licealistów do praktyk rekolekcyjnych. Z danych uzyskanych w badaniach wynika, że do połowy respondentów z liceum metody prowadzenia rekolekcji wielkopostnych trafiały jedynie częściowo, zaś co piąty ankietowany uznał je za całkowicie nie trafne. Specyficzną ciekawostką może być fakt, że niektórzy respondenci z liceum postulowali organizowanie zabaw młodzieżowych w trakcie trwania praktyk rekolekcyjnych, co świadczyć może dobitnie o niezrozumieniu sensu i celu tych ćwiczeń duchowych. Jak widać, w przypadku znacznej części młodzieży licealnej wypełnianie nakazanych praktyk i zwyczajów religijnych nie idzie w parze ze zrozumieniem sensu istotnych elementów życia religijnego.

Co trzeci ankietowany uczący się w technikum nie wykazał świadomości istoty przeżywania niedzielnej Eucharystii. Ponadto, wobec połowy ankietowanych z tej szkoły, niezgłaszających żadnych oczekiwań w odniesieniu do spowiadającego kapłana, jedyne liczniejsze grupy młodzieży postulowały wyrozumiałość spowiednika. Jednocześnie powiększyła się, do poziomu jednej czwartej ankietowanych, liczba uczniów technikum modlących się rzadziej niż raz dziennie, a jednocześnie deklarujących duże znaczenie modlitwy. Respondenci z technikum ponadto, najliczniej spośród badanych grup szkolnych, deklarowali swój udział w nabożeństwach, praktykę zamawiania intencji mszalnych przez ich rodziny przynajmniej kilka razy w przeciągu roku oraz znaczenie chrześcijańskiego pogrzebu. Podobnie, uczniowie ci najliczniej z wszystkich grup szkolnych zachowywali posty. Jednak znaczna większość z nich potwierdzała praktykowanie jedynie wybranych rodzajów postu. Wyliczone

zjawiska wskazują u sporej części uczniów technikum na rodzaj biernej i nie do końca świadomej postawy wobec niektórych ważnych praktyk religijnych, przy jednoczesnym kultywowaniu części praktyk przejętych od starszego pokolenia.

Młodzież ucząca się w technikum stanowiła najliczniejszą grupę ankietowanych spośród uczęszczających na katechezę regularnie lub z poczucia obowiązku. Jednocześnie dla takiej samej części respondentów katecheza szkolna to przede wszystkim okazja do pogłębienia wiary bądź dyskusji na jej temat. Znacząca większość uczniów technikum potwierdziła pełne zrozumienie treści przesłania katechetycznego, bądź nie dostrzegła potrzeby zmian w sposobie prowadzenia katechezy. Taka postawa znacznej części ankietowanych z technikum może wskazywać na potrzebę odnowienia swojej religijności wobec zmian zachodzących na tym polu we współczesnym społeczeństwie.

Większość młodych uczęszczających do technikum stwierdziła jedynie częściową trafność sposobów prowadzenia praktyk rekolekcyjnych. Natomiast niezbyt liczna grupa tej młodzieży dostrzegła w rekolekcjach jedynie czas wolny od zajęć szkolnych. Podobnie jak w przypadku licealistów, pojedynczy respondenci z technikum postulowali organizowanie zabaw dla młodzieży w ramach praktyk rekolekcyjnych, co dowodzi braku świadomości istoty takich praktyk formacyjnych. Ponadto, jedyne nieco liczniejsze grupy respondentów z technikum deklarowały uczestnictwo w pieszych pielgrzymkach oraz sugerowały organizowanie przez parafie wycieczek z młodzieżą. Wobec wymienionych obserwacji należy przede wszystkim zwrócić uwagę na ważne zadania dla katechezy szkolnej - wśród uczniów techników. Dobrze obmyślane i przeprowadzone nauczanie katechetyczne powinno wspomóc młodych w rozwijaniu u siebie nowej, bardziej zintegrowanej wewnętrznie religijności, przynajmniej w wymiarze określonym zasięgiem przeprowadzonych badań.

Młodzież ze szkoły zawodowej najliczniej z poszczególnych grup szkolnych potwierdziła wypełnianie większości praktyk nie-obowiązkowych wyszczególnionych w ankietach. Przy znacznym zmniejszeniu się wśród ogółu ankietowanych liczby osób czytających publikacje religijne, uczniowie szkoły zawodowej wykazali pewien

niewielki wzrost liczby czytających głównie Biblię, a także czasopi-
sma o treści religijnej. Jednocześnie najliczniejsza część młodzieży
uczącej się w szkole zawodowej uznała formacyjne znaczenie kate-
chizacji szkolnej albo widziała w niej obowiązek młodego katolika.
Podobnie znacząca większość młodych ze wspomnianej szkoły po-
twierdziła pełne zrozumienie treści przesłania katechetycznego oraz
brak potrzeby zmian w sposobie prowadzenia katechezy. Powyższe
zjawiska pokazują zapewne przywiązanie pewnej części uczniów
szkoły zawodowej do tradycyjnej wizji religijności. Jednocześnie
można zauważyć w tej grupie pewnego rodzaju potrzebę poznawa-
nia bądź rozwoju świadomości własnej wiary. Jednak potrzeba ta łą-
czy się z selektywnym pojmowaniem obowiązkowości w życiu reli-
gijnym.

Niestety, ponad połowa uczniów szkoły zawodowej nie określiła
istoty przeżywania niedzielnej Mszy św. Natomiast jedyna liczniej-
sza grupa tej młodzieży spodziewała się od spowiadającego kapłana
pomocy i rady. Do większości młodych ze szkoły zawodowej meto-
dy prowadzenia praktyk rekolekcyjnych trafiały jedynie częściowo,
zaś co piąty uczeń tej szkoły dostrzegł w rekolekcjach tylko czas wol-
ny od zajęć szkolnych. Ponadto znaczna większość młodych ludzi
z opisywanej grupy szkolnej potwierdziła praktykowanie jedynie
niektórych postów. Znaczący jest fakt, że w toku badań uległa
zwiększeniu do jednej czwartej respondentów ze szkoły zawodowej
liczba uczniów modlących się rzadziej niż raz dziennie, a jednocze-
śnie deklarujących duże znaczenie modlitwy. Wymienione obserwa-
cje można uznać za przynajmniej częściowe bądź fragmentaryczne
symptomy religijności o charakterze selektywnym, która jest praw-
dopodobnie udziałem znacznej części uczniów szkoły zawodowej.
Prawidłowość tę potwierdzałyby praktyczny brak udziału tej części
ankietowanych w inicjatywach duszpasterskich skierowanych do
młodych.

Na podstawie poczynionych obserwacji nie sposób jednoznacz-
nie stwierdzić, która z grup szkolnych biorących udział w badaniach
wykazuje wyższy poziom religijności od pozostałych. Co prawda,
młodzież licealna najliczniej ze wszystkich grup szkolnych potwier-
dziła ważność znaczenia czy też wypełnianie niemal wszystkich wy-

mienionych w ankiecie religijnych praktyk obowiązkowych, jednak było to połączone z widocznym brakiem zrozumienia sensu istotnych elementów życia religijnego u znacznej części tej młodzieży. Natomiast u dużej części uczniów technikum zaobserwowano postawę bierną i jak się wydaje pozbawioną przynajmniej częściowo świadomości sensu niektórych ważnych praktyk religijnych, przy równoczesnym kultywowaniu pewnych praktyk, głównie nieobowiązkowych o charakterze tradycyjnym. Zaobserwowany jednocześnie stosunek znacznej części ankietowanych z technikum do katechezy szkolnej może wskazywać na obecność woli odnowienia swojej religijności pośród tej części ankietowanych. W przypadku znacznej części młodych ze szkoły zawodowej można zauważyć pewną potrzebę formowania własnej religijności. Jednak łączy się to z wybiórczym traktowaniem własnych obowiązków ze sfery życia religijnego. Ponadto poziom aktywności religijnej uczniów technikum oraz szkoły zawodowej w zakresie znacznej liczby ujętych w ankiecie praktyk duchowych jest do siebie znacznie zbliżony. Daje się przy tym zauważyć, w przypadku szczegółowej analizy rezultatów ankiet, pewną polaryzację zachowań oraz dość znaczne wahania wskaźników. Wyszczególnione powyżej zjawiska stawiają pod znakiem zapytania ogólne hierarchizowanie w tym względzie poszczególnych badanych grup szkolnych. Jednocześnie godny dostrzeżenia jest fakt istnienia dość znacznych różnic sposobów odnoszenia się uczniów poszczególnych szkół do własnej wiary oraz wypełniania praktyk religijnych.

Na podstawie powyższych spostrzeżeń można przypuszczać, że istnieje różnica pomiędzy religijnością licealistów i ich rówieśników uczących się w technikum bądź szkole zawodowej. Natomiast pewne wątpliwości nasuwa istnienie odrębnych typów religijności w przypadku młodzieży z technikum oraz szkoły zawodowej, choć widoczne są pewne różnice mogące stanowić podstawę takiego podziału. Konkluzja taka może być przydatna przy planowaniu konkretnych inicjatyw w ramach duszpasterstwa młodzieży, na przykład organizacji rekolekcji, działalności homiletycznej bądź katechetycznej.

Wnioski natury ogólnej

Spróbujmy obecnie dokonać zestawienia wniosków z naszych badań w nieco innym aspekcie, bez uwzględniania tak szczegółowych jak powyżej korelacji wynikających z pytań ankietowych. Tego rodzaju ujęcie daje bardziej syntetyczny i także interesujący obraz religijności badanej młodzieży oraz jej przemian na przestrzeni ostatnich lat.

Zestawienie rezultatów obydwu wykonanych badań ankietowych wskazuje na ogólny wzrost poziomu autodeklaracji wiary oraz praktyk religijnych pośród respondentów. Liczba uczniów deklarujących swoją wiarę i wypełnianie praktyk religijnych sięgała wartości połowy ankietowanych w poszczególnych badanych grupach. Jednocześnie połowa młodych ludzi określających się jako wierzący, nie łączyła tego faktu z systematycznym wypełnianiem praktyk religijnych. Dane uzyskane w badaniach ukazują także niezbyt liczną grupę młodych ludzi uznających istnienie Boga i, paradoksalnie, nie uważających się za osoby wierzące. Młodzież prezentującą taki punkt widzenia odnotowano w grupach: licealistów, mieszkańców miasta, młodych bez rodzeństwa, członków rodzin pełnych, młodzieży męskiej oraz osób zamieszkałych w pobliżu kościoła. Zbliżona liczebnie grupa ankietowanych, określających się jako wierzący nie była przekonana o istnieniu Boga. Są w tej grupie: uczniowie szkoły zawodowej, mieszkańcy wsi, młodzi z rodzin niepełnych, dziewczęta oraz mieszkający w większej niż jeden kilometr odległości od świątyni. Wymienione tendencje potwierdzają fakt, że pewna część młodzieży odchodzi z czasem od systematycznego bądź pogłębianego praktykowania swojej wiary religijnej. Obok tradycyjnego modelu osoby wierzącej i praktykującej rozwijają się równolegle inne poglądy na własną religijność.

Podobnie jak w przypadku autodeklaracji wiary i praktyk religijnych, wzrosła liczebność grup młodzieży potwierdzającej ważność bądź wypełnianie przez siebie niemal wszystkich wymienionych w ankietach praktyk religijnych. Jednak wnikliwsza analiza wypełniania przez ogół respondentów poszczególnych praktyk religijnych ukazuje pełniejszy i bardziej zróżnicowany obraz badanego wycinka religijności młodego pokolenia.

Z wyników ankiety widać, że jedynie co szósty ankietowany brał systematyczny udział w niedzielnej Mszy św. bądź dostrzegał jej ofiarnicze znaczenie. Połowa ogółu młodych ludzi widziała w Ofierze Eucharystycznej spotkanie wierzących na modlitwie oraz potwierdziła praktykę zamawiania intencji mszalnych w swoich rodzinach. Czwarta część respondentów ze wszystkich badanych rodzajów szkół za najważniejsze w przeżywaniu niedzielnej Mszy św. uznała przyjęcie Ciała Chrystusa. Równocześnie jednak, zależnie od analizowanej części młodzieży, kilku do kilkunastoprocentowe jej grupy nie łączyły przystąpienia do Komunii Świętej w ostatnim tygodniu z systematycznym udziałem w niedzielnym Zgromadzeniu Eucharystycznym. Nieliczne propozycje zmian w sposobie odprawiania Mszy św. podane przez młodych dotyczyły głównie kazań mszalnych, zaś znaczna większość zapytanych nie widziała potrzeby wprowadzania zmian w sprawowaniu Eucharystii. U znacznej części młodych widoczna jest co prawda świadomość konieczności udziału w niedzielnej Mszy św., jednak potrzeba pełnego uczestnictwa w tej istotnej dla życia religijnego praktyce wydaje się być obca większości ankietowanych. Opisana sytuacja pokazuje u ankietowanej młodzieży niski stan świadomości istoty i znaczenia bezkrwawej ofiary Chrystusa.

Znaczna większość zapytanej młodzieży łączyła znaczenie sakramentu pojednania z możliwością oczyszczenia się z grzechów oraz przemiany własnego życia. Podobnie większość ankietowanych deklarowała uważne słuchanie zaleceń spowiednika. Jednak tylko połowa ankietowanych potwierdzała praktykowanie sakramentu pojednania przynajmniej kilka razy w roku, zaś jedna trzecia młodzieży oczekiwała od spowiadającego kapłana jedynie sakramentalnego rozgrzeszenia. Prawie wszyscy uczniowie nie widzieli potrzeby spowiadania się zawsze u tego samego kapłana, co dowodzić może braku wiedzy na temat możliwości wspierania życia religijnego przez kierownictwo duchowe, bądź negocjowania tej formy pomocy. Jak widać, istnieje pośród większości młodych ludzi elementarna świadomość roli sakramentu pokuty w chrześcijańskim życiu. Jednak świadomość taka łączy się u znacznej części młodzieży z postawą pasywną w stosunku do opisywanej praktyki religijnej. Młodzi trak-

tują spowiedź jak jedną z okazjonalnych „usług”, której dopełnienie jest tradycyjnym elementem życia religijnego. Widząc w niej zazwyczaj jedynie aspekt „negatywny”, czyli odpuszczenie grzechów, słabo zauważają twórczą rolę, jaką odgrywa ten sakrament w rozwoju duchowym osoby.

Odnosnie do potrzeby zawierania ślubu kościelnego, porównanie wyników obydwu przeprowadzonych badań wykazało znaczące powiększenie się ogólnej liczby młodych ludzi doceniających wagę tego sakramentu. Zaobserwowana prawidłowość nie dotyczy tylko młodzieży z rodzin niepełnych, co może być efektem specyficznego dla tego rodzaju rodzin stylu wychowania. Ankieta użyta do badań nie daje odpowiedzi na pytanie o źródła wzrostu popularności ślubu kościelnego wśród młodzieży.

Całościowa analiza udziału respondentów w nabożeństwach pokazuje minimalny wzrost zainteresowania młodego pokolenia prawie wszystkimi wyliczonymi w ankietach nabożeństwami. W dalszym ciągu jednak, nawet w przypadku najpopularniejszych z nabożeństw uczestniczący w nich stanowią mniejszość w stosunku do całości ankietowanej młodzieży.

W toku obydwu badań znaczenie chrześcijańskiego pogrzebu potwierdziła znaczna większość ankietowanej młodzieży. Rezultaty drugiego badania wykazują nawet poziom wartości bardzo bliski całości ankietowanych. Na podstawie uzyskanych danych nie sposób stwierdzić, jaki jest powód obserwowanego stanu rzeczy.

W odniesieniu do kolędowej wizyty duszpasterskiej, powiększyła się do wartości jednej trzeciej ogółu ankietowanych część młodych niedostrzegających religijnego sensu tego obyczaju. Mimo to znaczna większość młodzieży deklarowała serdeczne lub uprzejme przyjmowanie kapłana z wizytą duszpasterską. Świadczyć to może o przywiązaniu do wspomnianego zwyczaju oraz w pewnym stopniu także o potrzebie osobistego kontaktu z duszpasterzem.

Pomimo iż większość ankietowanych potwierdziła praktykowanie postów i badania wykazują widoczny ogólny wzrost liczby osób poszczących, jednak ponad połowa młodzieży zadeklarowała praktykowanie jedynie niektórych rodzajów postu. U źródła takiej sytuacji leży prawdopodobnie sposób traktowania tej praktyki religijnej

jako tradycyjnego zwyczaju, będącego częścią obchodów najważniejszych świąt w ciągu roku. Znaczna część młodego pokolenia nie dostrzega zapewne sensu chrześcijańskiej ascezy oraz roli praktyk pokutnych we własnej formacji wewnętrznej.

Jak pokazują rezultaty badań, liczbę młodych ludzi codziennie praktykujących modlitwę znacznie zmniejszyła się w ich trakcie. Co prawda, ponad połowa młodzieży dostrzegła duże znaczenie modlitwy oraz jej potrzebę w domu i w kościele, jednak równocześnie znacząca część ankietowanych wyrażających taką opinię w kwestii modlitwy nie modliła się codziennie. Takie zjawisko jest prawdopodobnie konsekwencją nielączenia posiadanej wiedzy religijnej z praktyką codziennego życia w bliskości z Bogiem.

Wyniki badań dotyczących wypełniania zwyczajów religijnych przez młodzież wykazują znaczne wahania ilościowe zarówno co do liczebności osób praktykujących poszczególne zwyczaje, jak i kierunków rozwoju popularności takich form życia religijnego. Całościowa analiza wskazuje na bardzo wysoką popularność zwyczajów związanych z przeżywaniem najważniejszych świąt chrześcijańskich, w odróżnieniu od obyczajów nie zawsze zrozumiałych dla osób rzadko obecnych w kościele. Prawidłowość ta potwierdzałaby tradycyjne, prawdopodobnie przynajmniej częściowo pozbawione świadomości chrześcijańskiego znaczenia, odniesienie się dużej części młodzieży do zwyczajów religijnych.

Znacząco powiększyła się w trakcie badań część młodzieży deklarującej systematyczny, ewentualnie z poczucia obowiązku, udział w katechezie szkolnej. W powtórnym badaniu grupa ta liczyła ponad połowę wszystkich respondentów. Taka sama liczba młodych ludzi dostrzegła w katechezie możliwość pogłębienia swojej wiary albo obowiązek młodego katolika. Jednocześnie niemal co trzeci ankietowany uznał „lekcje religii” za okazję do odpoczynku od innych zajęć szkolnych, zaś we wszystkich grupach szkolnych powtórzyły się pojedyncze postulaty wprowadzenia łatwiejszych lub przyjemniejszych form nauki religii. Powyższe tendencje pokazują, że wysoka frekwencja na katechezie w przypadku sporej części młodzieży nie wiąże się, niestety, ze świadomością znaczenia wychowania i formacji chrześcijańskiej w życiu młodego pokolenia. Bierna bądź utyli-

tarna postawa pewnych grup katechizowanych może wskazywać na pomijanie przez nich, ewentualnie wręcz negowanie, znaczenia nauczania Kościoła kierowanego do młodych.

Najliczniejsze, sięgające trzeciej części ogółu ankietowanych, grupy młodzieży z poszczególnych szkół dostrzegły w rekolekcjach wielkopostnych czas przeznaczony na myślenie o Bogu. Niestety, prawdopodobnie spora część tych respondentów nie uświadamiała sobie potrzeby zmian w swoim życiu duchowym, w czym mogłyby dopomóc rekolekcje. Ponadto większa część zapytanej młodzieży uznała sposób prowadzenia rekolekcji wielkopostnych za częściowo trafiający do uczestników. Jednocześnie jednak spora większość młodych ludzi nie proponowała zmian bądź nie widziała potrzeby zmieniania sposobów prowadzenia rekolekcji wielkopostnych. Nieliczne sugestie co do takich zmian były bardzo różnorodne, czasem nawet wykluczające się wzajemnie. Jak widać, u ankietowanych istnieje ogólna świadomość co do konieczności i roli praktyk rekolekcyjnych w życiu religijnym. Pomimo zauważalnego krytycyzmu co do form ich prowadzenia, nie obserwujemy aktywności młodych w odbiorze tego rodzaju duszpasterskiego oddziaływania.

Zmniejszyła się znacząco liczbę młodych ludzi, którzy czytali publikacje o treści religijnej. Jedynie co siódmy ankietowany czytał przynajmniej raz w miesiącu publikacje religijne. Natomiast czytanie Pisma Świętego zadeklarował tylko co trzynasty ankietowany. Ma to na pewno związek z ogólnym zjawiskiem spadku czytelnictwa u młodzieży, widocznym w ostatnich latach. Jednocześnie minimalna liczba młodych poznających treść Objawienia nasuwa pytanie o źródła i metody przyswajania sobie przez nich podstawowych wartości życiowych.

W trakcie badań znacząco powiększyła się część młodzieży deklarująca swobodne wyjaśnianie problemów religijnych w codziennych rozmowach. W świetle wspomnianego zaniku praktyki czytania Pisma Świętego i publikacji o treści religijnej rodzi się wątpliwość o sens i wartość tego rodzaju rozmów. Być może młodzi ludzie uzupełniają swoją wiedzę częściowo na katechezie lub przy pomocy innych metod i środków.

Wśród ankietowanej młodzieży nie odnotowano znaczącej aktywności w odniesieniu do stowarzyszeń, ruchów albo grup istniejących w strukturach parafialnych. Jedyne, minimalne liczebnie grupy młodych ludzi deklarowały uczestniczenie w działalności scholi młodzieżowej albo spotkaniach Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży. Sytuacja taka może być wynikiem braku zainteresowania młodego pokolenia taką formą aktywności, albo braku tego rodzaju grup młodzieżowych w parafiach zamieszkania młodzieży. Innym powodem tego stanu może być niewielki dynamizm i mała otwartość istniejących grup, niewytrzymująca konkurencji z innymi propozycjami dla młodych, pojawiającymi się w dzisiejszych czasach.

Spośród okazjonalnych inicjatyw parafialnego duszpasterstwa młodzieży jedynie udział w pieszych pielgrzymkach do sanktuariów maryjnych cieszył się nieznacznie większą popularnością wśród młodych ludzi. Możliwe, że pielgrzymki te były propagowane w parafiach bardzo intensywnie albo zdawały się być stosunkowo prostą lub niewymagającą formą aktywności religijnej. Ponadto odnotowano nieliczne grupy młodych ludzi biorących udział w parafialnych obozach wakacyjnych bądź ogólnopolskich i międzynarodowych spotkaniach młodzieży. Znaczna większość młodych nie podała sugestii co do możliwości działań parafii wobec młodzieży. Pośród pojedynczych, zróżnicowanych postulatów dotyczących parafialnego duszpasterstwa młodzieży przewijały się oczekiwania o charakterze towarzysko-kulturalnym i społeczno-charytatywnym. Niewielka liczba takich propozycji może być między innymi wynikiem słabego związku ankietowanych z Kościołem albo braku wiedzy o możliwości podejmowania przez Kościół tego rodzaju inicjatyw. Nieliczne co prawda, ale wysuwane przez ankietowanych sugestie odnośnie do działalności Kościoła lokalnego, mogą stać się podstawą dialogu duszpasterzy z młodym pokoleniem. W dalszej perspektywie czasu porozumienie takie zaowocuje zapewne pogłębioną formacją duchową oraz pełniejszym zaangażowaniem się młodych ludzi w życie religijne Kościoła lokalnego i powszechnego.

Wyszczególnione tendencje potwierdzają, co prawda, pewną świadomość lub wiedzę religijną u młodych ludzi, ukazują jednak, że nie zawsze łączyła się ona z własną praktyką życia religijnego.

Mamy tutaj do czynienia ze zjawiskiem dość częstego u młodych oddzielania życia liturgicznego i sakramentalnego od praktyki życia codziennego. Przy opisywaniu tego zjawiska mówi się o „osłabieniu drogi powrotu od ołtarza do codzienności”⁹. Zapytana młodzież najczęściej potwierdzała znaczenie albo wypełnianie jedynie tych praktyk religijnych, które nie noszą cech systematyczności i są ze swojej natury okolicznościowe, jak na przykład ślub kościelny, pogrzeb czy też niektóre posty. Opisane zjawiska mogą być przejawem szczególnego pesymizmu charakterystycznego dla wierzących Polaków, a mającego swoje źródło w procesach zachodzących w naszym społeczeństwie na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci. Ostatnie lata narastającego liberalizmu oraz laicyzacji bynajmniej nie sprzyjają powiększaniu się zainteresowania osób świeckich życiem Kościoła. Rozwijająca się na skutek sekularyzacji religijność selektywna oparta jest na subiektywizacji oraz prywatyzowaniu zasad moralnych¹⁰, co zwykle prowadzi do rozluźnienia łączności ze wspólnotą Kościoła. Szczególnie podatne na przemiany młode pokolenie nie zawsze rozumie specyfikę miejsca Kościoła we współczesnym pluralistycznym społeczeństwie. Kościół w Polsce nie jest już jedynym miejscem wyrażania sprzeciwu i niezadowolenia społeczności. Również utożsamianie się z nim nie jest postrzegane jako forma kontestacji wobec społecznej niesprawiedliwości. Polski Kościół pozostaje dla młodego pokolenia bardziej miejscem doświadczenia religijnego niż życia społecznego. Powoduje to u młodych ludzi potrzebę szukania nowych, często alternatywnych form duchowości, niekoniecznie w ramach wspólnoty Kościoła, które odpowiadałyby jej aspiracjom religijnym¹¹.

Przedstawione wyniki badań wskazują na szerokie i ważne zadania duszpasterskiego oddziaływania na młodzież w aktualnej sy-

⁹ A. Przybecki, *Duszpasterstwo w Polsce. Poszukiwanie nowych form obecności*, Poznań 2001, s. 65.

¹⁰ Por. *Świętość. Dar i zadanie*, [w:] *II Polski Synod Plenarny (1991–1999). Dokumenty*, Warszawa 2001, nr 33.

¹¹ Por. K. Pawlina, *Nowa ewangelizacja i jego realizacja w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 1995, s. 137–140; zob. także Cz. Ryszka, *Katolicyzm polski dziś i jutro*, [w:] *Katolicyzm polski dziś i jutro*, opr. zbior., Kraków–Ząbki 2001, s. 128–131.

tuacji. Pojawiająca się w rezultatach niniejszych badań polaryzacja opinii respondentów na temat poszczególnych działań Kościoła o charakterze duszpasterskim, zdaje się wymagać od nich większej systematyczności i dynamizmu¹².

Dynamics of Religious Behavior of Youth from Various Types of High Schools on the Example of Pabianice Summary

Writing his "Letter to the Youth from All Over the World" in 1985, Holy Father John Paul II began it with a wish: "Always be prepared to make a defence to any one who calls you to account for the hope that is in you." These words resound all the more clearly in today's world when the changes in the social sphere affect all walks of human life, including the religious life. The Polish youth at the threshold of maturity seem to be especially prone to the present social and religious transformations. The current dynamics of the religiousness of the youth can be seen relatively easily in its external dimension on the basis of an analysis of fulfilling religious practices. Such a research can constitute the basis for determining a strategy for pastoral activity.

¹² Por. *Sól ziemi. Powołanie i posłannictwo świeckich*, [w:] *II Polski Synod Plenarny...*, nr 50-52.